

Улітку 2020 року Львівську область поділили на 7 нових районів у рамках децентралізації та адміністративно-територіальної реформи.

Отже, сьогодні Львівщина зі своїм адміністративним центром, який має репутацію «українського П'ємонта», вважається європейською візитівкою України. Перебування в складі різних державних утворень (Польща, Австро-Угорська імперія і Радянський Союз), що відрізнялися своїм конституційним устроєм, рівнем економічного розвитку, етнічними й релігійними домінантами, справило беззаперечний вплив як на демографічні показники, так і на економічну ситуацію та рівень громадянської свідомості населення регіону.

Сьогодні Львівщина зосереджує в собі фінансово-промислову, інтелектуальну й туристично-рекреаційну діяльність, що забезпечує сучасний сервіс та інноваційний менеджмент на базі розвитку підприємництва й залучення інвестицій.

1. Верменич Я.В. Львівська область. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла – Мі. 784 с.
2. Довідник змін в адміністративно-територіальному устрої та перейменувань населених пунктів Львівської області у 1939–1941 та 1944–1989 рр. Львів: Держархів Львівської області, 2012. Ч. II. 150 с.
3. Львівська область. Адміністративно-територіальний поділ. Місцеві громади та органи державної влади: довідник / Львів. обл. держ. адмін.; кер. проекту О.О.Ганущин. Львів: [б. в.], 2007. 168 с.
4. Львівщина державницька: інформ. довід. з питань внутр. політики / Львів. обл. держ. адміністрація, Упр. з питань внутр. політики. Львів: Каменяр, 2009. 415 с.
5. Паспорт Львівської області. URL: <https://lvivoblrada.gov.ua/about-the-council/pasport-lvivskoji-oblasti> (дата звернення: 15.11 2021).

Анотація: У науковому повідомленні розглядаються окремі питання історії утворення та адміністративно-територіального устрою Львівської області.

УДК 94(477)

Віталій Хоменко,
м. Конотоп

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Ключові слова: Михайло Грушевський, Павло Скоропадський, Українська революція, Українська держава, УПСР, історіографія, грушевськознавство.

Сучасні вітчизняні дослідники відносять Українську революцію 1917–1921 рр. до одного з найбільш важливих періодів українського державотворення. Уже стало традицією виокремлювати в революції певні

державницькі проекти, які суттєво відрізнялися між собою, хоча це все були спроби нарешті втілити ідею української держави в життя. До них належать: Українська Центральна Рада (УЦР) Української Народної Республіки (УНР), Українська Держава, Директорія УНР, Західноукраїнська Народна Республіка. Про деякі державні утворення, такі як Українська Соціалістична Радянська Республіка, Одеська Радянська Республіка, Донецько-Криворізька Радянська Республіка тощо, на нашу думку, говорити не доцільно. Адже вони не були українськими за своєю суттю. Фактично, їх можна вважати політичними проектами російських більшовиків, які таким чином намагалися залишити під своїм контролем українські землі.

Значну роль у революційних подіях відіграв видатний український історик Михайло Грушевський. Безумовно, його вклад в українську історичну науку складно переоцінити. Утім, він спробував свої сили і в політичній діяльності, коли в березні 1917 р. очолив УЦР. Для М.Грушевського, який завжди цікавився громадсько-політичними питаннями, як підросійських, так і підавстрійських українських земель, революційна ситуація дала шанс реалізувати свій проект побудови української держави.

Слід підкреслити, що в часи УЦР М.Грушевський дуже тісно співпрацював з Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР). До того ж, він фактично був її неформальним лідером. Вочевидь, голова УЦР розглядав політичну програму цієї партії найбільш відповідною тодішнім революційним реаліям. До того ж, на думку М.Грушевського, з якою варто погодитись, більшу частину українського народу складала селянська верства, тоді як жителі міст переважно були представниками російської, польської і єврейської національних груп. Тому не випадково істориком здавалося, що есери, які представляли й захищали інтереси українських селян, мали першочергове право на владу.

Зауважимо, що питанню співпраці М.Грушевського з УПСР дослідники приділяють недостатню увагу. Звісно, про життя і діяльність історика написано вже багато наукових праць, існує окрема історична дисципліна – грушевськознавство. Але спеціальних досліджень, які б безпосередньо стосувалися зв'язків М.Грушевського з есерівською партією, надзвичайно мало. У своїх розвідках ми вже зверталися до означеної проблематики, частково проаналізувавши, як історіографію [33; 42; 37; 37], так й інформаційний потенціал джерельної бази [32; 34; 41; 38; 39; 40].

Власне, для того, щоб щось говорити напевне з будь-якої історичної проблеми, потрібно серйозно проаналізувати історіографію та опрацювати джерела. Стосовно джерел співпраці М.Грушевського з партією есерів у часи Української Держави актуальною залишається теза Руслана Пирога: «Недостатня дослідженість та суперечливість оцінок цього відтинку життя (доби Української Держави. – В.Х.) М.Грушевського зумовлені насамперед вузькістю джерельної бази» [21, с.356]. Вважаємо, що дослідженню джерельної проблеми можна присвятити окрему розвідку. Завданням цієї статті є з'ясування стану вивчення питання в історіографії. При цьому розглянемо праці істориків-грушевськознавців, дослідників Української

революції 1917–1921 рр. і вчених, які вивчали історію українських політичних партій революційної доби.

Безпосередньо про діяльність М.Грушевського в період гетьманування Павла Скоропадського написали спеціальні розвідки лише Ігор Верба [3; 4] і Р.Піріг [20]. І.Верба переважно зосередив свою увагу на питанні ставлення колишнього голови УЦР до Української Академії Наук. Р.Піріг ґрунтовно підійшов до реконструкції життя історика, зокрема, вказав на причини його відходу від політичної активності. Серед них згадується і розпад УПСР на кілька течій. Окремі розділи, присвячені діяльності М.Грушевського в цей час, знаходимо в загальнобіографічних монографічних працях. Їх авторами були Ярослав Малик [12; 13], Юрій Шаповал та І.Верба [44; 45], Віталій Тельвак і Р.Піріг [21; 15].

Українська Держава існувала з 29 квітня по 14 грудня 1918 р. Її очолював гетьман П.Скоропадський, який спирався на політичну й військову підтримку Німецької та Австро-Угорської імперій. Унаслідок гетьманського перевороту УЦР була розпущена, а УНР ліквідована. Варто зазначити, що для М.Грушевського було характерне абсолютне несприйняття діяльності гетьмана. Інформацію про це знаходимо в багатьох наукових працях [3, с.72; 5, с.293; 11, с.44; 18, с.19; 30, с.350; 44, с.192; 46, с.150-151]. До речі, якщо звернутися до питання ставлення УПСР до держави П.Скоропадського, то спостерігаємо аналогічне негативне відношення: «Український нарід не має, по суті, нічого спільного з Українською Державою – все одно чи монархичною, як нині, чи буржуазно-республіканською, про яку мріють наші націонал-патріоти» [1, с. 39]. І М.Грушевський, і есери бачили майбутнє України за соціалістичним республіканським ладом, опорою якого мали бути селянська й робітнича верстви. Натомість, гетьман встановив диктаторський авторитарний режим, який підтримувала консервативна частина населення.

Традиційно вважається, що історик у цей період припинив активну політичну діяльність. Так Іван Крип'якевич ще в 1935 р. писав: «Він (М. Грушевський. – В. Х.) зовсім усунувся від політичного життя» [11, с.44]. Значно пізніше Олександр Шульгин у своїй статті залишив згадку про те, що «після упадку Центральної Ради, за гетьмана, Грушевський добровільно відійшов від політичного, громадського і навіть академічного життя» [23, с.150]. Подібні думки знаходимо і в працях сучасних істориків. Так Р.Піріг підкреслював: «Грушевський перебував на нелегальному становищі і фактично відійшов від активної політичної діяльності» [18, с.18-19]. Схожим чином висловлювався і Леонід Решодько [24, с.383]. Про перехід історика на нелегальний стан згадували В.Тельвак [30, с.350] і Валерій Солдатенко [25, с.29]. Геннадій Стрельський і Анатолій Трубайчук відмічали, що «увесь період Гетьманщини професор перебував у підпіллі» [29, с.57]. Про це ж писав і Сергій Плохій [22, с.97]. Звісно, що М.Грушевський, який категорично не підтримував гетьмана, не бачив для себе ніяких варіантів участі в діяльності нової влади і тому самоусунувся від політичної активності в цьому напрямі. Але йому нічого не заважало брати участь в опозиційному русі, до якого належали і його партійні партнери – українські есери.

Деякі дослідники вважали, що відхід М.Грушевського від політики не був добровільним. Наприклад, Станіслав Кульчицький стверджував, що після розпуску УЦР «Грушевський був усунутий на манівці політичного життя» [21, с.355]. Іван Гошуляк писав, що історика «було усунуто від активної державної діяльності» [8, с.236; 9, с.46]. Петро Овдієнко вказував на таку обставину: «Політичний вплив самого экс-глави УНР став падати й практично зійшов нанівець» [15, с.44]. Отже, якби М.Грушевський і хотів продовжувати займатися політикою, а ми вважаємо, що таке бажання в нього і не зникало, то йому важко було це зробити, адже він не мав підтримки ні гетьманської влади, ні колишніх своїх партнерів по УЦР. Останні взяли курс на повалення влади П.Скоропадського, але вже не потребували ні досвіду, ні знань, ні авторитету М.Грушевського.

Більшість вищезгаданих дослідників об'єднувала думка про аполітичність діяльності М.Грушевського. Вони вважають, що історик зосередився виключно на науковій роботі, якій він не міг присвятити багато часу під час свого головування в УЦР.

Але були й протилежні погляди. Так, наприклад, Ярослав Калакура дотримувався думки, що «відхід М.Грушевського від безпосередньої участі у владі часів гетьмана П.Скоропадського та Директорії аж ніяк не означав припинення його політичної діяльності, розчарування, а тим більше відмови від ідеї збереження Української держави. Почався тривалий період самоаналізу Української революції, обдумування її здобутків і втрат, винесення уроків з досвіду минулого» [10, с.150]. Павло Сохань теж вважав, що М.Грушевський «не відійшов від активної політики» [27, с.25]. Тобто, бачимо, що питання політичної активності М.Грушевського в часи Гетьманату залишається дискусійним. На нього, найімовірніше, не можна дати однозначної відповіді. Потрібна скрупульозна робота з документами, можливо, їх переосмислення і, звісно, пошук нових джерел інформації.

Вважаємо, що для М.Грушевського залишалася перспектива брати участь у політиці через співпрацю з УПСР. Втративши владу в УЦР і можливість реалізовувати свої державницькі плани, історик цілком міг розраховувати продовжити свою політичну діяльність як один з лідерів цієї партії. Якою ж була ця співпраця і чи вона взагалі мала місце? Наприклад, Ю.Шаповал та І.Верба теж підкреслюючи, що в досліджуваній ними період «від політичної діяльності історик відійшов», напевно, не випадково додавали, що «до того ж УПСР фактично саморозпустилася» [44, с.192]. Тобто, на рішення історика відмовитися від політичної активності могли вплинути і безумовно впливали роз'єднавчі процеси в есерівській партії. Розкол колись найчисельнішої політичної сили стався на 4 з'їзді есерівської партії, що проходив 13-16 травня 1918 р. під Києвом. Тоді «на виборах до ЦК перемогли ліві есери (В.Блакитний, П.Любченко, Г.Михайличенко, М.Полоз, О.Шумський та ін.), які прийняли рішення про розпуск місц. парт. орг-цій та переведення партії на нелегальне становище. Ліві есери виступали за рад. форму влади, співпрацю з більшовиками, ставили метою організацію підпільної боротьби та збройного повстання проти режиму П.Скоропадського. Вони отримали назву

“боротьбистів” (від назви їхнього друкованого органу газ. “Боротьба”). Права частина УПСР (т. зв. центр. Течія – В.Голубович, Н.Григоріїв, О.Жуковський, І.Лизанівський, М.Чечель, М.Шаповал та ін.) залишилася на попередніх позиціях, заявила про невіддільність лівій більшості ЦК, утворила свій орг. центр.» [1, с.626-627]. Мабуть, не випадковою була згадка Матвія Стахіва про те, що колишній голова УЦР, який в останні місяці існування УЦР був одним з лідерів УПСР [28, с.118], не брав ніякої участі в травневому есерівському з'їзді [28, с.119]. На УПСР М.Грушевський покладав великі надії і йому, припускаємо, було дуже прикро бачити її розпад. Звісно, це могло зумовити певне розчарування і зневіру. Але вважаємо, що для історика цей стан мав бути тимчасовим. До речі, саме з представниками правої течії партії есерів М.Грушевський мав тісну співпрацю в часи УЦР. А після повалення влади гетьмана, коли історик намагався реанімувати свою політичну кар'єру, вона знову відновилася.

У з'ясуванні проблеми, яку ми досліджуємо, практично не зможуть допомогти праці вчених, які вивчали історію політичних партій часів Української революції. Зокрема, В.Солдатенко, Тетяна Бевз та Олександр Висоцький, скрупульозно аналізуючи історичні джерела про діяльність партії есерів у часи Української Держави [26, с.409-421; 1, с.336-383; 6, с. 78-86], зовсім нічого не згадували про партійну активність колишнього голови УЦР. Це ж саме можна сказати і про дослідників, які в своїх книгах окремі розділи присвятили Українській Державі. Серед них назвемо прізвища Василя Вериги [5, с.285-399], Олександра Рубльова й Олександра Реєнта [31, с.101-144], Данила Яневського [47, с.186-250], Р.Пирога [17]. Аналогічну ситуацію спостерігаємо і в монографічних колективних працях [14, с.251-371; 23, с.215-292]. Причиною цього було те, що ні в працях М.Грушевського, ні в есерівських партійних документах того часу не знаходимо інформації про зв'язок історика з УПСР. Слід сказати, що подібна ситуація спостерігається і щодо періоду УЦР. Але для цієї доби чисельні згадки про наявність таких зв'язків бачимо в спогадах, щоденниках, епістолярії, як М.Грушевського, так і багатьох його сучасників.

Отже, у підсумку варто зазначити таке. Дискусійність проблеми партійної діяльності М.Грушевського в добу Української Держави очевидна. Дослідники здебільшого акцентували увагу на припиненні істориком політичної активності. Видається, що М. Грушевський дійсно через вплив низки чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру не зміг повноцінно продовжити свою політичну кар'єру, але припускаємо, що й повністю її він не припинив. Про його участь у діяльності есерівської партії історики майже не згадували. Найголовнішою причиною такої ситуації став брак джерельних матеріалів. Зокрема, звертаємо увагу, що документальна база діяльності УПСР, яка зберігається в українських архівах, є фрагментарною. До того ж, значна частина джерел могла не зберегтися. Тобто, на нашу думку, виключати наявність співпраці М.Грушевського з есерами за часів П.Скоропадського не можна. Звісно, в умовах гетьманського режиму історик ніяких активних політичних дій не здійснював, але його, безумовно, продовжувало хвилювати

питання української державності. Зважаючи на поточну політичну ситуацію, М.Грушевський, імовірно, переніс усю свою партійну активність в підпілля. Важко повірити, що він не мав ніяких контактів з есерівською партією. Відтак, перспективи дослідження полягають в опрацюванні нових джерел, які можуть зберігатися як в українських, так і закордонних архівах. Лише так в історіографії можуть з'явитися нові інтерпретації співробітництва М.Грушевського з УПСР за часів Української Держави.

1. Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 587 с.
2. Бойко О. Д. УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (УПСР, українські есери). *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с.
3. Верба І. Маловідомі сюжети з життя Михайла Грушевського (квітень 1918 – квітень 1919). *Історичний журнал*. 2003. № 1. С. 72–76.
4. Верба І. Михайло Грушевський: останній рік перед еміграцією (квітень 1918 – квітень 1919). *Соціальна історія*. Науковий збірник. Київ, 2008. Вип. III. С. 53–59.
5. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У двох томах. Том 1. Жовква: Видавництво Отців Василіан «Місонер», 1998; ілюстр. 524 с.
6. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. Київ: Основні цінності, 2004. 272 с.
7. Гошуляк І. Діяльність Михайла Грушевського наприкінці 1918 – початку 1919 рр. *Пам'ять століть*. 2001. № 5 (32). С. 3–12.
8. Гошуляк І. Ідея єдності українських земель у творчості Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*. Київ, 2002. С. 230–237.
9. Гошуляк І. Михайло Грушевський: «Єднатися, концентруватися, а не ділитися». *Віче*. 2004. № 8 (149). С. 43–47.
10. Калакура Я. Михайло Грушевський – будівничий Української держави. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*. Київ, 2002. С. 144–152.
11. Крип'якевич І. Михайло Грушевський: життя й діяльність. Львів: Діло, 1935. 63 с.
12. Малик Я. Й. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. 172 с.
13. Малик Я. Й. Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси життя та діяльності. Львів: Український інститут «Євросоціум». Серія «Євросоціум: освіта та наука», 2016. 512 с.
14. Нариси історії української революції 1917–1921 років: У 2-х кн. / В. Ф. Верстюк, В. І. Головченко, Т. С. Осташко та ін.; ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Борзяк, В. Ф. Верстюк та ін. Кн. I. Київ: Наукова думка, 2011. 390 с.
15. Овдієнко П. М. С. Грушевський як політичний діяч. *Матеріали міжнародної наукової конференції «М. Грушевський – историк, общественный и политический деятель, человек»*. Уфа: Изд. Центр Филиала МГОПУ им. М. А. Шолохова в г. Уфе, 2005. С. 40–46.
16. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с., іл.
17. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2011. 336 с.

18. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). Київ, 1993. 198 с.
19. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 54–66.
20. Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський: «...жив у Києві інкогніто». *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2011. Вип. 6. С. 5–20.
21. Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2017. 576.: іл.
22. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 600 с.
23. Політична історія України. ХХ століття: Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Солдатенко (кер.), В. Ф. Верстюк. Київ: Генеза, 2003. 488 с.
24. Решодько Л. Повернення на Україну. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. Київ: Веселка. 1992. С. 381–391.
25. Солдатенко В. «Проект Україна» 1917–1920 рр. Постаті. Харків: Фоліо, 2011. 511 с.
26. Солдатенко В. Ф. Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр. / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: Наукова думка, 2017. 746, [1] с.
27. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність. *Грушевський Михайло Сергійович*. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 14–46.
28. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 1. Власними силами. Скрантон, 1962. 273 с.
29. Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти. Київ: Четверта хвиля, 1996. 191 с.
30. Тельвак В. Михайло Грушевський. *Історіографічні дослідження в Україні*: Зб. наук. праць. 2005. Вип. 15. С. 319–395.
31. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 10: Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.
32. Хоменко В. Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: свідчення есерівських партійних документів у журналі «Борітеся-Поборете!». *Сіверянський літопис*. 2018. № 5 (143). С. 220–228.
33. Хоменко В. Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів у добу Української Центральної Ради: історіографія проблеми. *Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогодні*. Вип. III. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Крути, 29 січня 2020 р.) / Упорядники: Валентина Піскун, Максим Потапенко. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2020. С. 228–250.
34. Хоменко В. Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів у працях Микити Шаповала. *Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ*. Спеціальність «Історія». Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. Вип. 24. С. 92–109.
35. Хоменко В. Партійна діяльність Михайла Грушевського у добу Директорії: свідчення мемуарів, спогадів, щоденників. *Славістична збірка*. Вип. IV: До 100 річчя Української Революції (1917–1923 рр.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. Київ, 2018. С. 5–18.

36. Хоменко В. Питання співпраці Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів в українській діаспорній історіографії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Т. 29: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смоля. С. 106–113.
37. Хоменко В. Питання співпраці Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів в українській еміграційній історіографії. *Емінак*. Київ; Миколаїв, 2018. № 4 (24). Т. 1. С. 128–134.
38. Хоменко В. Питання співробітництва Михайла Грушевського та української партії соціалістів-революціонерів у матеріалах есерівської преси. *Славістична збірка / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Вип. V / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. Київ, 2020. С. 117–128.
39. Хоменко В. Публіцистика Михайла Грушевського 1919-1924 рр. як джерело дослідження його політичної діяльності в еміграції. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 2 / Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2019. С. 183–203.
40. Хоменко В. Співпраця Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів в епістолярній спадщині сучасників історика. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 2 / Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2019. С. 163–182.
41. Хоменко В. О. Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії. *Архіви України: Науково-практичний журнал*. Київ, 2018. № 2–3 (313–314). С. 157–166.
42. Хоменко В. О. Питання співпраці Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів у радянській історіографії. *Література та культура Полісся*. Сер.: «Іст. науки». Ніжин, 2019. Вип. 11(94). С. 36–47.
43. Хоменко В. О. Співпраця Михайла Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів у документах Комуністичної партії більшовиків України та органів влади УСРР. *Література та культура Полісся*. Сер.: «Іст. науки». Ніжин, 2017. Вип. 7. С. 78–90.
44. Шаповал Ю., Вєрба І. Михайло Грушевський. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 352 с.
45. Шаповал Ю., Вєрба І. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». Київ: Парламентське видавництво, 2018. 496 с.
46. Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина. *Збірник на пошану Олександра Шульгина*. Париж – Мюнхен: Записки НТШ, 1969. Т.186. С. 143–155.
47. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. Київ: Дух і Літера, 2003. 767 с.

Анотація. У статті досліджується проблема співпраці Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів у добу Української Держави. Проаналізовано українську історіографію. З'ясовано, як вітчизняні історики характеризували політичну активність голови УЦР, його участь у діяльності есерівської партії. Встановлено, що в історичній літературі майже не звертається серйозна увага на співпрацю М.Грушевського з УПСР у період Української Держави. Основною причиною цього є брак джерельних матеріалів.